

TEMA: Et fattigt liv?

Årgang 7 · nr. 1 · marts 2004

Alderens nye sider

NYHEDSBREV

Videnscenter på Ældreområdet

Panelet

Videnscenter på Ældreområdet arrangerede 26. februar debatmødet *'De svageste ældre'*. Det foregik i Eigtveds Pakhus og var det andet i rækken af debatmøder, videnscenteret har stået for. Forud for mødet havde seniorforsker *Merete Platz* udarbejdet vidensopsamlingen *'Folkepensionister – et fattigt liv? Analyser af antal og afsavn'* for videnscenteret. Heri sammenstiller hun de mange forskellige bud, der de seneste måneder har været på, hvem og hvor mange, der er de fattige pensionister, og ser samtidig på, hvilken sammenhæng der er mellem at tilhøre lavindkomstgruppen og at have et dårligere liv og ikke at have råd til forskellige fritidsaktiviteter.

Denne vidensopsamling blev meget positivt bedømt af panelet, hvori der sad overvismand og professor *Peter Birch Sørensen*, Københavns Universitet, kontorchef *Peter Bach Mortensen*, Finansministeriet, ledende økonom *Jens Højgaard*, Ældre Sagen, og socialrådgiver *Gunvor Auken*, SiD.

250 deltagere overværede mødet, og debatten var livlig. Videnscenterets bestyrelsesformand, *Inga Skjærris Nielsen*, noterede også med glæde den store interesse, der var for mødet, og foreslog i sin velkomst som et muligt emne til dagens debat en drøftelse af hvilke levekår, vi synes folkepensionisterne bør have. Men – tilføjede hun, det er et spørgsmål om politik og moral.

Det efterfølgende referat vil opdele debatten i de hovedemner, der prægede mødet. Det er ud over *Merete Platz*' oplæg og kommentarerne hertil bl.a. spørgsmål om formueforhold, arbejdsmarkedspensioner og helbredsforhold for de ældre.

De rapporter, *Merete Platz* har taget udgangspunkt i, er bl.a.:

'Ældres økonomiske vilkår' udarbejdet af Socialministeriet, Økonomi- og Erhvervsministeriet, Indenrigs- og Sundhedsministeriet og Finansministeriet, 2003,

'Levevilkår blandt folkepensionister uden supplerende indkomst' af Jacob Nielsen Arendt, Ejgil Boll Hansen, Henning Olsen, Martin Rasmussen, Jeanet Bentzen og Brian Rimdal, Socialforskningsinstituttet 03:15, 2003,

'Fattigdom og social eksklusion i Danmark over et kvart århundrede' af Jørgen Elm Larsen (under udgivelse) samt

'Efterårets debat om ældres økonomi', Notat PFJ 30/10/03 fra Ældre Sagen, 2003.

Vidensopsamlingen kan downloades som Pdf-fil fra vor hjemmeside: www.aeldreviden.dk

Temaet er skrevet af *Anne Brockenhuus-Schack*, og hvor ikke andet er nævnt, er fotografierne taget af fotograf *Nina Lemvigh-Müller*.

Ufrugtbart tælleri

Opgørelsen over, hvor mange ældre der er, er et regnestykke uden facitliste. Men de, der er fattige, er skævt fordelt både demografisk, geografisk og socialt, ligesom de lider forskellige afsavn, fastslog seniorforsker Merete Platz på videnscenterets debatmøde.

»I stedet bør man diskutere, hvad der er et acceptabelt levestandardniveau i vort samfund – også for pensionister«

Merete Platz

Merete Platz

»Diskussionen om, hvor mange folkepensionister, der er fattige, er ufrugtbar, da det er et regnestykke uden facitliste«. Så kort kunne seniorforsker *Merete Platz* opsummere de seneste måneders mange rapporter og udredninger. Samtidig kunne hun fastslå, at den fattigdom, der eksisterer blandt pensionisterne, er skævt fordelt både demografisk, geografisk og socialt.

Merete Platz indledte sit oplæg med at citere socialminister Henriette Kjær, der i forbindelse med rapporten fra det tværministerielle embedsmandsudvalg bl.a. udtalte: »Jeg er glad for, at vi har fået udarbejdet denne rapport, som kan være med til at sikre, at debatten om de ældres økonomiske forhold bygger på fakta ... Desuden synes jeg, det er glædeligt, at analysen viser, at langt de fleste ældre har udmærkede økonomiske forhold«. Og Merete Platz fortsatte:

»Hvad er det for fakta, som får socialministeren til at konkludere, at langt de fleste har udmærkede økonomiske forhold? Det er faktisk ret svært at sige på baggrund af den rapport. For det kommer fuldstændig an på, hvordan man definerer det at være

fattig«. Den mest restriktive af rapporterne er den fra embedsmandsudvalget, der går ud fra henholdsvis en indkomst under halvdelen af medianindkomsten for hele befolkningen, en indkomst på 60 pct. af medianindkomsten – det er den beregningsmetode OECD benytter - en for dem der ikke er berettiget til fuld folkepension, hvilket typisk er indvandrere og flygtninge samt en for den fattigste tiendedel af folkepensionisterne.

Men der er også andre bud. En gennemgang af de forskellige rapporter, hvor der er set på problemet, viser, at andelen af fattige svinger fra godt 1 til 50 pct. alt efter opgørelsesmetoden (se boksen, red.).

Lektor Jørgen Elm Larsen, Sociologisk Institut, har i en endnu upubliceret undersøgelse set på bruttoindkomst, men inddrager også rådighedsbeløb, dvs. hvad der er tilbage, når alle faste udgifter er betalt. Hermed tager han højde for, at man kan have forskellige behov og forskellige faste udgifter. Samtidig inddrager han friværdi i boligen og hvorvidt man har måttet lide afsavn i form af at undlade at købe eller gøre noget af økonomiske grunde. På baggrund heraf, når han frem til, at 6 pct. af folkepensionisterne er fattige.

»Det stiger og stiger«, som Merete Platz sagde. Ser man på dem, der modtager ældrechecken, er ca. 15 pct. berettiget hertil. AKF og SFI har set på levekår blandt folkepensionister uden supplerende indkomster, dvs. med folkepension, ATP og højest 1.000 kr. i likvid formue. Så når man frem til at en fjerdedel af pensionisterne er fattige. Endelig har Ældre Sagen set på dem, der ikke har et lavindkomstbudget på minimum 8.900 kr. pr. måned, og så drejer det sig om ca. halvdelen af pensionisterne.

Fup eller fakta?

»Fra 1,3 til 50 pct. Kan det være rigtigt? Er det fup eller fakta? Det er alt sammen fakta! Problemet er, at vi får forskellige resultater alt efter, hvordan vi definerer, hvad en fattig folkepensionist er. I stedet for at diskutere, hvor mange fattige der er, bør man efter min mening diskutere, hvad der er et acceptabelt levestandard i vort samfund – også for folkepensionister«, sagde hun.

Men har det at være fattig folkepensionist nogen afsmittende virkning på levekårene i øvrigt? Det vidste man faktisk ikke ret meget om før SFIs og AKFs undersøgelse, der bl.a. har set på sammenhæng mellem økonomiske og sociale samt helbredsrelaterede aspekter. Undersøgelsen viser, at der er flere rige, som har venner, men at kontakt til børn og familie ikke er økonomisk afhængig, og der er heller ikke flere af de fattige, som er kontaktsvage.

»Men der er en sammenhæng mellem økonomi og levekår, især på helbredssiden. Dem uden supplerende indkomst synes oftere,

De økonomisk svagest stillede ældre ved forskellige afgrænsninger, 2.

Metode for afgrænsning	Procent 67+ år
1) Tværministerielle udvalg: Indkomst under 50% af medianindkomst i befolkningen	1,3
2) Elm Larsen: Ekskluderet på et indeks for økonomi og forbrug	6,0
3) Berettiget til max. ældrecheck: Folkepension + max. 1500,- kr. + max. 54.600 i formue	15,0
4) AKF og SFI: Folkepension + ATP + max. 1000,- kr.	24,0
5) Ældre Sagen: Mindre end månedligt lavindkomstbudget	50,0

Kilder. 1. Ældres økonomiske vilkår. 2. Fattigdom og social eksklusion i Danmark over et kvart århundrede (under udgivelse). 4. Levekår blandt folkepensionister uden supplerende indkomst. 5. Efterårets debat om ældres økonomi. Notat.

Fra salen

at deres helbred er dårligt. Der er ikke så mange fysisk aktive, flere har psykiske problemer og er oftere uønsket alene«.

På baggrund af oplysninger i Ældredatabasen har Merete Platz også set på, hvorvidt folkepensionister kan leve et normalt liv, eller om de lider sociale afsavn ved ikke at have råd til at invitere gæster eller til at deltage i fritidsaktiviteter. 16 pct. led et eller begge afsavn. Også her viser det sig, at der er en sammenhæng mellem økonomi og dårligt helbred, ringe førlighed, flere psykiske problemer og uønsket ensomhed.

Hvem er det så, der har størst risiko for at havne i gruppen af fattige? På tværs af de forskellige undersøgelser viser det sig, at fattige folkepensionister er overrepræsenteret blandt flygtninge og indvandrere, kvinder, de ældste folkepensionister, de aleneboende, de dårligst uddannede, forhenværende faglærte og ikke-faglærte arbejdere, og for de der bor i bykommuner og i hovedstadsområdet.

»Der er således to forskellige indfaldsvinkler: Den ene, at man har en indkomst under et givent niveau. Den anden, at man ikke har råd til de ting, der er almindelige i det lokalsamfund, vi lever i. Den første indfaldsvinkel tager ikke højde for, at folk har forskellige behov, og at den samme indkomst ikke rækker lige langt i forskellige husholdninger. Den definition rejser spørgsmålet: Hvem skal bestemme, og hvordan skal det afgøres, hvor grænsen i givet fald skal trækkes? Den anden definition inddrager, at mennesker også er sociale individer. Det er ikke nok med tag over hovedet og mad på bordet. Disse mennesker skal ikke udelukkes fra de sociale sammenhænge, der er almindelige i et givent lokalsamfund. Men igen: Hvem skal bestemme, og hvordan skal det afgøres, hvilke sammenhænge, man bør kunne indgå i, og hvor mange penge der så skal til?«

Alderdommen spejler vore tidligere liv

Det er ikke ligegyldigt, om man tegner et øjebliksbillede af lavindkomstgruppen eller ser på fattigdommen over et livsforløb, viste kommentarerne fra panelet.

Overvismand og professor *Peter Birch Sørensen*, Københavns Universitet, var ikke enig i, at billedet er så uklart og flimrende, som man kunne få indtryk af. »Jeg er heller ikke enig i, at alle definitioner af fattigdom er lige gode – men det ærinde var Merete Platz jo heller ikke ude i«. Og så kom indvendingerne: Ældrechecken omfatter flere i år end i fjor, fordi beregningsgrundlaget er lempet – »så politikernes definition af, hvem der er fattige skifter altså fra et år til det næste«. AKFs og SFIs beregninger fandt han også problematiske, da de går ud fra indkomsten før skat – »men det er jo ikke den, der bestemmer levestandarden«. Ældre Sagens tal »står i dramatisk kontrast til, at en anden undersøgelse har vist, at

kun 5 pct. af pensionisterne føler, de har en dårlig økonomi«. Selv om han fandt Elm Larsens undersøgelse interessant, er den alligevel problematisk, fordi den »lægger kvantitative økonomiske forhold sammen med kvalitative afsavn«.

»Det understreger nødvendigheden af at se på fattigdommen i et livsløbsperspektiv«

Peter Birch Sørensen

Herefter kom han ind på fremtiden, hvor folkepensionen vil veje mindre og arbejdsmarkedspensionerne veje mere (se mere herom i Alderens nye sider nr. 3, 2003 og i en af de andre artikler fra dette debatmødet, red.). Der er behov for undersøgelser af pensionisternes faktiske forbrug såvel inden for pensionistgruppen som i forhold til andre befolkningsgrupper, samt fordelingspolitiske undersøgelser af forholdene for alle fattige i landet – ikke kun pensionisterne, mente han.

»Bør man forbedre folkepensionen for de dårligst stillede pensionister?«, spurgte han, men medgav i samme åndedrag, at det er en politisk prioritering. Men han vovede pelsen: »Hvis man vælger at hæve

Pause i debatten

Peter Birch Sørensen

pensionen for dem uden anden indkomst end folkepensionen, må man samtidig tage højde for, at man hermed undergraver tilskyndelsen til egen opsparing og til udbygning af arbejdsmarkedspensionerne. Disse pensioner gør, at flere pensionister bliver selvforsørgende, og at langt færre vil være berettiget til pensionstillægget. Det vil lette presset på de offentlige finanser i en tid med flere ældre. Et alternativ ville være bedre ældreservice ved en bedre tilrettelæggelse heraf og at sørge for, at alle indbetaler til arbejdsmarkedspensionerne – også dem, som i dag står uden for ordningerne«, sagde han.

Ældre Sagen har aldrig sagt, at halvdelen af de ældre er fattige, men hvis man går ud fra et normalbudget, som anført af Forbrugergenerationen, så kan halvdelen af pensionisterne ikke leve op til det, fastslog lederen økonomi i organisationen, *Jens Højgaard* i sit oplæg. Og han fortsatte:

»Der er en gruppe pensionister, der har dårlige vilkår, og også dårligere vilkår end vi rent faktisk kan være bekendt i et så velstående samfund som det danske. Disse problemer må vi anstændigvis have løst i de kommende år. Det er muligt, det er et overgangsfænomen, fordi arbejdsmarkedspensionerne vil gøre flere selvfinansierende, men der er en restgruppe, der aldrig har haft muligheden for at spare op, og dem må vi tage hånd om i de næste 10-20 år«.

Når fattigdommen blandt pensionisterne kun er relativ, mener han, det skyldes, et velfærds-, pensions- og ydelsessystem, der langt hen ad vejen har løst problemerne. »For relativt få penge får vi utroligt meget. Vi har et ganske billigt folkepensionssystem«.

Elefanten i glasbutikken

Således udgør folkepensionen knap halvdelen af dagpengeniveauet, og de supplerende ydelser, der beløber sig til 5-6 mia. kr., gives kun til de økonomisk svageste, og gør, at situationen for dem ikke bliver værre.

»Velfærdssystemet begrænser antallet af økonomisk svage pensionister, og for dem sikrer man et nogenlunde – men ikke godt nok – levestandard. Men vi frygter, at Velfærdskommissionen opfører sig som en elefant i en glasbutik og glemmer, at det er de svageste, man rammer, hvis der pilles ved velfærdssystemet. Der skal givetvis

justeres, men hovedmålet må fortsat tilgodeses«.

Også kontorchef *Peter Bach Mortensen*, Finansministeriet, der har siddet i embedsmandsudvalget, afviste at tale om fattigdom – »det er et politisk begreb«. For embedsmændene havde det været vigtigt, at gå på tværs »og ikke pille en gruppe ud og sige, at det er særlig synd for dem«. Opgørelsen er baseret på ét år, hvor bl.a. de unge og her først og fremmest de studerende vejer tungt i lavindkomgruppen, men set over flere år vil flere glide ud. »Lavindkomst er ikke lige permanent for alle grupper, og indkomstforskelle udjævnes over et helt liv«, sagde han.

»Alderdommen spejler vore tidligere liv«, sagde socialrådgiver *Gunvor Auken*,

SiD. For efterlønnere og pensionister er et godt helbred afgørende for et godt liv samt at have ægtefælle, børn og børnebørn og noget, man kan gå op i – eksempelvis haven – og være stolt af. Omvendt er det slemt, hvor man føler sig alene, har dårligt helbred, lider af depression, og hvor mismod sænker sig. Man er ikke del af et fællesskab og har ikke noget at være stolt af.

»Jo tidligere man forlader arbejdsmarkedet, jo mindre sandsynligt er det, at man har samlet forråd – eksempelvis allerede at have fået lavet taget eller fået trappen ordnet. Det gælder især førtidspensionister og andre, der er på overførselsindkomster. Men den virkelige bombe er efterlønsreformen, hvor folkepensionsalderen blev nedsat til 65 år. Hermed er efterlønstiden blevet reduceret fra syv til tre år, hvilket er undergravende for hele efterlønsordningen. At man har nedsat pensionsalderen er politisk helt i modstrid med mel-

»Vi har et ganske billigt folkepensionssystem«

Jens Højgaard

dingen om, at vi skal blive længere på arbejdsmarkedet«.

En permanent situation

Så var debatten åbnet for de korte bemærkninger:

Jens Højgaard: »Det er et særligt problem for ældre at tilhøre lavindkomstgruppen, fordi det er et permanent problem«.

Peter Birch Sørensen: »Det kommer jo sjældent som en overraskelse, at man skal på pension. Det har man en del år til at forberede sig på«.

Jens Højgaard: »Der er store forskelle på, hvor gode muligheder folk har til at forberede sig og spare op. Tænk bare på førtidspensionisterne«.

Merete Platz: »Det er ikke en situation,

man vokser ud af. Jeg har også set på, hvilke grupper, der har kunnet forberede sig på pensionisttilværelsen. Der er en meget stor sammenhæng mellem arbejdsituationen og forberedelsesgraden. Det er ikke lige mange – og her er især faglærte og ufaglærte overrepræsenteret – der har haft penge at lægge til side af, eller som har vore muligheder for at være omfattet af arbejdsmarkedspensionerne«.

Peter Birch Sørensen: »Det understreger nødvendigheden af at se på fattigdom i et livsløbsperspektiv. Se på dem, der livet igennem er fattige, og ikke fokusere på alderdommen som et problem i sig selv«.

Ordet 'fattigdom' skurrede i mange ører - omend OECD flittigt benytter begrebet. Således afviste fra salen docent *Egil Boll Hansen*, Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, AKF, at det havde været meningen med AKFs og Socialforskningsinstitutets rapport at hævde, at 24 pct. af befolkningen var fattige. Men der kunne i undersøgelsen påvises en ganske stor spredning i den disponible indkomst, hvorfor de ældre ikke udgør nogen homogen gruppe.

»Det er helt distraherende at tale om de studerende, og det er misbrug af kort taletid«, fastslog Gunvor Auken. Hun noterede, at danske ældre er de mest tilfredse i EU, og det tilskrev hun, at de har en velerhvervet ret til pension og ikke er økonomisk afhængige af ægtefælle og børn. »Her er der ikke noget med at spise nådsensbrød«. Men for gruppen af førtidspensionister er der yderligere det problem, at kontanthjælpen under den nuværende regering er blevet voldsomt reduceret, hvorved deres muligheder for at samle forråd til alderdommen er blevet tilsvarende forringet. »For jo længere man har en god indtægt, jo lettere er det. Og førtidspensionisterne har den ringeste mulighed for at skaffe sig forråd«, sagde hun.

Gunvor Auken kom herefter ind på den offentlige debat om afskaffelse ikke af pensionstillægget, men af folkepensionens grundbeløb. Hvornår kunne man aldersmæssigt lave en sådan ændring, spurgte hun. »Folk har jo indrettet sig på, at de kunne få fuldt grundbeløb. Så det kan ikke ændres for dem, der er 60 endside 50 år i dag«.

Hvem skummer fløden?

De økonomiske vismænd vil i deres kommende rapport se på formueforholdene og overførslen på tværs af generationer.

»Vi har rigtig gode oplysninger om folks indkomst og formuer samt om, hvordan befolkningen familiemæssigt hænger sammen«, sagde Peter Bach Mortensen. »I vort indkomstbegreb indgår kapitalindkomster, inkl. renteudgifter, og vi har medregnet et afkast af ejerbolig. Hvis to familier har den samme, måske relativt lave indkomst, er de så begge fattige? Det kan vi objektivt ikke sige noget om, men kun få oplyst ved at spørge folk selv«.

Det fik fhv. socialminister *Aase Olesen* på banen: »Det har undret mig, at vi i dag næsten ikke har hørt noget om de ældres formuer. Peter Bach Sørensen sagde, at vi nogenlunde ved, hvad folk har i indkomst og formue. Hvor ved du det fra? Da vi i sin tid sad i Socialkommissionen, kunne vi ikke få de ældres formuer opgjort og var henvist til skifteretsstatistikker, der viste at de samlede formuer var vokset siden 80'erne. Kan man komme det nærmere?« Herefter fortsatte hun:

»Peter Birch Sørensen sagde, at der var et stort behov for at undersøge forbruget. Man kunne lige så godt sige, at der er behov for at undersøge formuerne – især formueflowet mellem alle os gamle og til vore voksne børn. For i modsætning til tidligere kan vi gamle jo æde mursten. Findes der nogen registrering af formue, formueforbrug og formueflytninger?«, spurgte hun.

Peter Bach Mortensen kunne oplyse, at der i Danmarks Statistik er visse former for formueopgørelser, primært ejendomsformuer, der er registreret på personniveau, men der er også kontrolindberetninger fra pengeinstitutter om indestående, noterede aktier og obligationer, realkreditgæld osv. »Den samlede opgørelse dækker ca. 40 pct. af formuemassen. Resten er indestående på pensionsopsparinger, der ikke umiddelbart kan realiseres«.

Der er yderligere hjælp på vej: Peter Birch Sørensen kunne således oplyse, at de økonomiske vismænd i deres kommende rapport vil kaste lys over formueforhold og overførsler på tværs af generationer. »Vi vil se på, hvem der har skummet fløden på bekostning af andre«.

Egil Boll Hansen sagde, at man i AKFs og SFIs undersøgelse også har set på forbruget:

»Jo højere indkomst, jo større forbrug, men der er ikke en ligefrem eller proportional stigning. Der er snarere tale om forskel i opsparing. Der er ikke så store forskelle for det mere basale forbrug, men der hvor dem med lavindkomst må skære ned, er på fornøjelser som ferierejser, at gå ud at spise, at gå i teateret og i biografen«.

Hellere rask og rig end syg og fattig

Helbredets betydning i alderdommen.

»Jeg er glad for, at der også er fokus på klasesamfundet«, sagde Gunvor Auken og henviste bl.a. til havnearbejdernes sang, hvor første vers lyder:

*»Vi er Havnens gamle drenge.
Vi har elsket vores job.
Vi har lastet og losset så længe,
at det endnu kan ses på vor krop.
Vore hårde og barkede hænder
kan fortælle om arbejdets slid.
Det har sat sine spor i vore lænder
som et levn fra en arbejdsom tid.«*

Jens Højgaard

Med dette tog hun udgangspunkt i de ældres helbred ud fra kroniske lidelser og dødelighed. For antallet af gode restleveår uden kroniske lidelser er for de 30-årige afhængig af beskæftigelsen. Dødeligheden er ret ens for de fleste grupper, men her skiller mandlige førtidspensionister sig ud. Det er også denne gruppe, der har flest år med kroniske lidelser.

»Det er måske spørgsmålet om hønen og ægget: Dem uden for arbejdsmarkedet har dårligt helbred, men måske får man også dårligt helbred af at være uden for arbejdsmarkedet. Det giver mismod, ringere økonomi, mangel på struktur i tilværelsen og tab af andres respekt. Der er tale om dynamiske processer, men hovedfaktoren er de fysiske belastende arbejdsforhold«.

Også Egil Boll Hansen så en sammenhæng mellem indkomst og levevilkår, og dette var mest tydeligt mellem indkomst og helbred. »Måske spiller helbred ind på andre vilkår, således at har man lav indkomst som pensionist, er der også risiko for, at man har dårligt helbred. Men vi har ikke

kunnet bevise det. Vi kan heller ikke udelukke, at det er vilkår tidligere i livet, der har medført både lav indkomst og dårligt helbred«.

Pensioneret handelsråd Søren Storgaard kommenterede fra salen, at selv om ældre lever længere, bliver de alligevel syge, hvilket gør, at kravene til sundhedsvæsenet vil blive større. »Men måske kommer det ikke til at betyde så meget økonomisk, da de flere ældre forinden har betalt meget i skat...«

Peter Bach Mortensen sagde, at flere undersøgelser peger på, at de store sundhedsmæssige udgifter for de ældre opstår i de sidste fem år af deres levetid. Når folk bliver ældre, rykker tidspunktet blot opad. »Antallet af dårlige eller meget plejekrævende år bliver ikke flere, men udskydes tidsmæssigt. Når ældre lever længere, betyder det dog, at de skal have folkepension i flere år«.

Tingene blev sat helt på plads af Christine E. Swane, leder af Gerontologisk Institut:

»Ifølge tal fra Statens Institut for Folkesundhed for perioden 1987-2000 over de 60-åriges gode, tabte leveår er der sket en reduktion i mændenes tabte leveår fra lidt over fem til lidt over fire år, mens kvinderne – på trods af at de lever længere end mændene – har færre gode leveår, nemlig otte år og kan altså se frem til flere år med funktionsnedsættelse«.

Der, hvor helbredet virkelig tæller, er ifølge Gunvor Auken i forhold til den nye alder, som vi aldrig før har set: Den forøgede midalder. »Det er den, jeg kalder Nordbakalderen, for os der er blevet lidt brede ned bag om, men slår lystent op og gerne bevæger os i flok. Denne livsforlængelse er det samfundskit, der både har indflydelse på bedsteforældre-funktionen samt i det frivillige og folkelige arbejde. Det er os med de gode kræfter og engagementet til at gøre en indsats. Men måske er arbejdsløsheden vort allerstørste problem, fordi de arbejdsløse både skal bekostes og ikke deltager i produktionen«.

*»Oldemor, hvordan kan det være, du ikke er død, når nu du er så tyk?«, spurgte lille Rebecca på fire år.
»Det er nok, fordi jeg ikke har noget med nerverne, lille Rebecca«, svarede oldemor.
Fortalt af Gunvor Auken.*

Det er måske en ringe trøst...

*Arbejdsmarkedspensionernes indflydelse
– her kan siges pro et contra.*

Selv om videnscentret i august i fjor arrangerede debatmødet 'Ældre! Byrde? Generationskonflikt...!', hvor arbejdsmarkedspensionerne blev diskuteret kraftigt, var det også et påtrængende emne på dette debatmøde. Peter Birch Sørensen havde i sit oplæg lige berørt emnet, men det var lektor *Palle Bruus*, Handelshøjskolen i Århus, der atter bragte emnet på bane:

»Det undrer mig ud fra et fordelings-, skatte- og socialpolitisk synspunkt, at man går så let og lempfældigt hen over arbejdsmarkedspensionerne. Vi kommer ad åre til at sidde med nogen, der har en stor arbejdsmarkedspension og med nogen, der ingen

Men – pointerede han – der er en restgruppe, der har været løst eller slet ikke tilknyttet arbejdsmarkedet, og dem må vi gøre noget ved.

Arbejdsmarkedspensionerne er noget, vi kan være stolte af. Og pengene er sat til side, så vi ikke får de problemer, mange andre lande har med at udrede pensionerne, sagde *Gunvor Auken* og fortsatte: »Men LO-forbundene har for sent indset, at de halter bagud og er kommet sent i gang, hvilket er med til at øge uligheden. Det kan derfor blive en politisk nødvendighed med en øget beskatning«.

Peter Birch Sørensen fandt at timingen var

arbejdsmarkedspension. »Fremtidens pensionister vil derfor blive mere velstående. For dem, der kun har folkepensionen, vil situationen ikke blive forringet i absolut forstand, men vil alligevel ligge lavere end den gennemsnitlige pension. Men man kan samtidig sige, at folkepensionen vil være mere omfordelende til fordel for de dårligst stillede«.

»Man kan også sige det på en anden måde: Der vil være stigende ulighed så længe den vigtigste kilde for flertallet af pensionister er folkepensionen. Når flertallet har arbejdsmarkedspension vil det være lige omvendt«, sagde Peter Bach Mortensen.

Gunvor Auken: »Den lighed, Peter Birch

»Den virkelige bombe er efterlønsreformen, hvor pensionsalderen blev nedsat til 65 år«

Gunvor Auken

har. På den måde skriver vi en veksler ud på fremtiden og siger, at folk er selvforsørgende. Det er de da ikke! Det er en lønskat, der er øremærket. Og det kan ikke udelukkes, at vi en gang i fremtiden vil sidde med et statsfinansielt problem, hvor man ikke har råd til at indløse disse pensioner – og så skal vi andre 'bøsse' den«.

Jens Højgaard mente, at arbejdsmarkedspensionerne løser flere problemer end de rejser. »Fordelingsproblemerne ville være endnu større uden, og derfor er disse pensioner til fordel for meget store grupper«.

god: Arbejdsmarkedspensionerne kommer til udbetaling samtidig med, at der kommer flere ældre, og det betyder, at pensionstilægget vil falde bort for mange. Tidligere havde de brede grupper på arbejdsmarkedet ingen arbejdsmarkedspension, som mindre grupper har haft i årtier, hvor op til 15 pct. af lønnen er gået til pension. På den måde er de brede grupper bragt tættere på det indkomstniveau som de velbjærgede har.

Vismændene vurderede i 1998, at i 2045 vil folkepensionens grundbeløb og tillæg kun udgøre 30 pct., mens resten er ATP og

Sørensen taler om, slår først fuldt igennem i 2045, dvs. når alle dem, vi i dag taler om, er døde. Jeg synes, du udtrykker dig lidt snørklet, Peter: Når du siger, at de svage, sociale grupper har mere gavn af folkepensionen end andre, er det kun, fordi de andre er blevet så velhavende, at der sker en reduktion i deres folkepension...«

Peter Bach Sørensen: »Restgruppen af dem, der kun har folkepension, vil gradvis blive mindre. Det er måske en ringe trøst for dem, der lige nu er i den situation«.

Brudstykker af debatten

»Skal nogle danskere være mindre danske end andre?«, spurgte *Eva Antkowiak*, der er sekretær i Ældrerådet i Nyborg. Med dette henviste hun til reglen om, at man skal have boet i 40 år i Danmark for at være berettiget til fuld folkepension. »Er man dansk statsborger, skal man også have dansk folkepension. De fryser vel som os og skal vel have lige så meget at spise. Selv de mest integrerede bliver aldrig så integreret, at de opnår fuld folkepension. Det er et spørgsmål om retfærdighed. Snart vil rigtig mange få

»Der et behov for at undersøge formu-
erne - især formueflowet mellem alle
os gamle og til vore voksne børn«

Aase Olesen

brug for, at den regel bliver ændret. Det er dem, der er kommet her til landet i en sen alder, ikke har haft arbejde eller ikke har kunnet spare noget op«.

Peter Bach Mortensen: »For de såkaldte brøk-pensionister gælder reglen om et vist antal optjente år for at få fuld folkepension. Det skyldes, at det danske folkepensionssystem ikke er et opsparingsystem, men finansieret af de løbende skatter. For de, der ikke kan medtage opsparret pension fra hjemlandet, er der personlige tillæg, der er så tilpas eksotiske, at de end ikke er med i vores opgørelse«.

Optjeningsprincippet for folkepension blev indført i begyndelsen af 70'erne.

Pensionister skal vel også have ferie. Men hvor er feriepengene til folkepensionisterne, spurgte *Eve Dyring*. Feriepenge er knyttet til lønmodtagerforholdet, svarede *Gunvor Auken*.

Grethe Troensgaard, Seniorrådet i Fredensborg-Humblebæk, mente, det var en nedsættelse af de ældres livskvalitet, at de svageste i hendes kommune selv skulle betale for transport til genoptræning og til selvtræning. Men hun fandt det først og frem-

mest interessant, hvor ældre bor og hvilke (bolig)udgifter, de har. Mange ældre har boet i egen bolig og har stor opsparing. De skylder ikke en krone i huset, men kan måske sælge det for 2 mio. kr. Det har samfundsmæssig betydning, idet det giver manglende rokademuligheder, fordi de ældre bliver boende. Hun nævnede, at det var vanskeligt at få ældre til at flytte ind i kommunens indflytningsparate ældreboliger. De ville ikke betale indskuddet på 29.000 kr. »Boligen koster mellem 60.000 og 65.000 årligt, men en folkepensionist betaler mindre end 1.000 kr. om måneden, og de ældre har ret til at låne til indskuddet. Men vi mangler at fortælle de ældre, at de bør tænke mindre på arvingerne og mere på sig selv«.

Ida Fromm, Ældrerådet Ydre Nørrebro, påpegede, at de, der er unge i dag, ofte må tage uddannelse nr. to for at komme ind på arbejdsmarkedet og har også fået børn, hvorfor de ikke har så mange år til at skrabe sammen til pensionen. Hun har også oplevet hk-ere, der er blevet afskediget som 55 årige og på først arbejdsløshedsdagpenge og senere en efterløn heller ikke har haft mulighed for at forberede sig på tilværelsen som pensionist. »Og oveni har de skammen over at være blevet smidt ud af arbejdsmarkedet«.

Peter Bach Mortensen

En læringsproces

Teamledere Käthe Andersen og Hanne Nicolaisen fra Nakskov Kommune fortæller her om erfaringer med naboskabsbebyggelser i plejeboliger. De to enheder indgår sammen med fem andre i et landsdækkende, to-årigt projekt, der afdækker trivslen for de ældre i hverdagen samt de faglige forudsætninger og holdninger hos personalet i leve- og bomiljøer.

Af Anne Brockenhuus-Schack

Foto: Knud Erik Jensen

Boenhedens køkken på loftet på Møllecenteret

En læringsproces. Og aflæring. Det er de to begreber, der går igen, når Käthe Andersen og Hanne Nicolaisen taler om naboskabsbebyggelser i plejeboliger. For begge begreber er afgørende for såvel beboerne som de pårørende og medarbejderne i afinstitutionalisering fra plejehjem til egen bolig i leve- og bomiljøer.

Hanne og Käthe er begge teamledere og uddannede sygeplejersker på henholdsvis Skolebakken og Møllecenteret i Nakskov (se boks, red.) De to naboskabsbebyggelser indgår sammen med fem andre i et landsdækkende, to-årigt projekt, der analyserer hvilket indhold, hverdagslivet giver de svækkede ældre muligheder for samt hvilke faglige forudsætninger og holdninger hos personalet, der er afgørende for succes. For projektet står Knud Erik Jensen, Konsulent- og formidlingsenheden Udvikling og Doku-

mentation, og afrapporteringen samt slutkonferencen sker i samarbejde med Videnscenter på Ældreområdet.

De indhøstede erfaringer i Nakskov har hidtil været gode - ikke mindst fordi der blev afsat penge over to år til konsulenthjælp udefra. Derfor var medarbejderne godt forberedte - »de var tændte og oplevede opstarten som meget givende«.

Käthe: »Men nu er der gået fire år, det er blevet hverdag og andre ting viser sig. Et af problemerne er, at personalet er mere synligt. Der er to på arbejde i hver bo-enhed, og ingen kan længere gemme sig. Det er synligt, hvad man kan og hvilke holdninger, man har. Derfor er det vigtigt at tilbyde medarbejderne efteruddannelse, så de kan få udviklet deres kompetencer«.

Hanne: »Det er i orden at have forskellige kompetencer, for

opgaven er en anden i dag. Personaleressourcerne er anderledes fordelt, da de skal dække hele døgnet og varetage hverdagslivet«.

- *Jeres konsulent, nu afdøde Jessy Hjorth Hansen, advarede i sin og Keld Anker Nielsens bog 'Fra plejehjem til leve- og bomiljøer' mod at begå den fejl at organisere hjælpen som hjemmepleje for at undgå institutionsmiljøets værste unoder. Er I enige heri?*

Hanne: »Der er både selv- og medbestemmelse. Beboeren har selvbestemmelse over sin egen person og bolig, men i fællesarealer er der 10 beboere, der bestemmer. De skal aftale, hvordan de vil omgås, hvilke projekter og fællesaktiviteter, der skal være, hvad de vil spise, hvilke møbler og malerier, der skal være osv. Det giver en meget forskellig dagsorden afhængig af beboerne, hvilket kan være svært for såvel medarbejdere som pårørende. For hvad der kan lade sig gøre det ene sted, kan måske ikke lade sig gøre det andet«.

Også en arbejdsplads

Men boligen er også en arbejdsplads. Så den kræver en arbejdspladsvurdering, og at boligen sikkerhedsmæssigt er i orden, hvilket svarer til de krav, hjemmeplejen stiller. Det kan være et spørgsmål om en lift eller om at bede de pårørende flytte nogle af møblerne, for at medarbejderne kan arbejde i hjemmet. Omvendt kan personalet løbe den risiko, at de, når de begynder 'at føle sig hjemme' i beboerens hjem, opfører sig, som om de arbejdede på en institutionsafdeling. For grundtanken med nabo-skaber er at skabe så hjemlige og private miljøer med en hverdag og et indhold så nær det 'normale' som muligt. Det betyder, at medarbejderne skal løse mange opgaver på tværs af traditionelle fagopdelinger. Er det et problem?

Hanne: »Især vi kvinder kender jo til hverdagslivet med madlavning, rengøring og vask. Men vi skal hele tiden huske, at vi er der som fagperson, ikke som husmor eller som privatperson. Vi kan ikke pådutte beboerne vore egne regler, og det kan godt være vanskeligt at huske ind i mellem. Når det er sagt, er det vor erfaring, at det ikke så meget er uddannelsen, der tæller, som hvilke kvalifikationer og kompetencer, personalet har. Vi har ansat sosu-hjælpere og -assistenter, men vil gerne have nogle socialpædagoger. Den pædagogiske indfaldsvinkel ville være god, men desværre har ingen pædagoger endnu søgt de oplåede stillinger«. Og hun fortsætter:

»I institutionen var der flere på arbejde, og opgaverne var ikke så opdelt som nu. Derfor var det ikke så synligt, hvem der kunne hvad. Nu er fagligheden som nævnt utrolig synlig såvel i plejen, i det pædagogiske og socialfaglige som på det personlige plan. Det kan være vanskeligt for personalet«.

Det øgede ansvar har generelt givet mere tilfredshed i personalegruppen. Der har dog været undtagelser, og selv om ingen af

de ansatte direkte er blevet bedt om at forlade arbejdet, medgiver de to teamledere, at det for visse ældre medarbejdere har været en svær proces, ligesom de indrømmer, at ikke alle magter de nye krav lige godt.

Käthe: »En af deres tidligere kvalifikationer om effektivitet, at tingene skulle være færdige kl. 11, når næste vagthold kom, er ikke længere brugbar. De skal lære, at de aldrig bliver færdige, idet de næste og de næste igen tager over. Arbejdstilrettelæggelsen og hverdagen er mere glidende uden huller, og der er flyttet medarbejdere fra formiddagstimerne til eftermiddag og aften. Nu er der samme antal medarbejdere på arbejde fra kl. 7 til 23, hvor tingene sker på samme niveau. Det giver plads til at beboerne,

Min dør på Skolebakken

hvis de ønsker det, f.eks. kan sove længe. Hos mig har beboerne valgt at spise varm mad om aftenen, og det betyder, at vi kan bruge tiden efter middagshvilet til at forberede maden og hygge os. Tidligere skete der ikke noget om eftermiddagen«.

På den ene side mener de to ledere, at de nyuddannede er bedre rustet, fordi de ikke er præget af institutionsarbejdet, men sosu-skolerne er ikke opmærksomme på, at de skal undervise mere i leve- og bomiljøer. Men det er ikke kun personalet, der føler forskellen. Käthe har oplevet, at de tidligere plejehjemsbeboere efter ombygningen skulle aflæres, så de tog del i de ting, der skete:

»Det er lykkedes. De er eksempelvis med til madlavningen og deltager i køkkenet. Og magter de ikke det, kan de mærke duften

og nyde synet af maden. Det siges, at folk taber i vægt i leve- og bomiljøer. Vi oplever det modsatte. En mand, der i mange år havde boet på plejehjemmet, ønskede sig engelsk bøf til sin fødselsdagsmiddag. For han kunne slet ikke huske, hvordan det smagte efter så mange års kantinemad. Den middag talte beboerne om i lange tider«.

Hanne: »Med til hverdagslivet er også traditioner som jul og fødselsdage eller hvordan man plejer at tilbringe aftenen. Der er stadig almindelige gøremål i hverdagen som et bad om aftenen eller lidt tøjvask. Beboerne visiteres til hjælpen som alle andre ældre borgere, og her kommer det individuelle ind. Nogle kan selv klare den personlige hygiejne eller at tørre støv af. Andre kan dække bord og lave kaffe. Det handler om at give dem plads og tid - men der er også dem, der ikke ønsker at deltage«.

Det er meget forskelligt, i hvor høj grad beboerne deltager i fællesaktiviteter, og det afhænger af, hvor dårlige de er. Men de fleste vil gerne på fælles, kortere ture – »ud at se, hvordan roerne står, hente nyopgravede kartofler eller nyplukkede jordbær til middagen. I andre enheder kan det være besøg af en harmonikaspiller, hvor man synger gamle sange. Og alle vil være med til banko!«

Små sociale systemer kræver ikke så mange regler som store. Og

der er også grænser for, hvor mange regler, der kan opstilles i beboernes private hjem. Hvert hus må selv bestemme reglerne for fællesarealerne, der ikke nødvendigvis er de samme, som er gældende i nabohuset. Nye beboere kan betyde ændringer af reglerne.

Hanne: »Men der vil altid være rutiner, det er ikke nødvendigvis noget dårligt. Vi kan ikke tænke alt forfra hver dag«.

- *Hvad gør I i situationer, hvor beboerne ikke ønsker at deltage i aktiviteter, eller der opstår fjendtligheder, fordi de bor tæt og ikke selv har valgt deres naboer?*

Käthe: »Vi må lære, at vi i mange tilfælde må trække os og lade beboerne selv løse konflikterne. Hvis det går ud over de demente, som også er beboere her, blander vi os«.

- *Giver de nye enheder også større råderum for de pårørende?*

Käthe: »Det har vi arbejdet meget med. De pårørende har været 'opdraget' til, at plejehjemmet var personalets, og de ikke skulle blande sig. De skal 'genopdrages' til, at deres gamle far eller mor nu bor i egen lejlighed og til, at de skal gøre det samme for deres forældre, som de ville have gjort, før forældrene kom på plejehjem. Vi inddrager de pårørende som en hjælpende hånd ved arrangementer og udflugter og holder to årlige møder med dem. Vi viser dem, hvor kaffemaskinen står, siger at de gerne må smøre sig en mad, og hvis de vil, kan de også tage en tur med støvsu-

Åndehul med kiosk på Møllecenteret

geren. Alligevel taler de stadig om, at deres far eller mor er kommet på plejehjem...«

Hanne: »Det kræver, at vi som personale skal være åbne og give plads. Det er en overskridelse af vore grænser, og det har vi – også – skullet arbejde med.«

Puste- og frirum

- *Når personalet i den grad skal 'være på' hele tiden, hvordan sikrer medarbejderne sig så et mentalt puste- eller frirum?*

Hanne: »Fællesrummet benyttes kun til journalarbejde. Ellers er der ingen steder, hvor man kan gå ind og lukke døren. Vi spiser og er sammen med beboerne hele tiden. Men det er nødvendigt at skabe sig frirum, for ikke at være helt brugt op efter en otte timers arbejdsdag. Det kan ske ved at vande blomster, skrælle kartofler, tage sig en smøg eller gå en tur med beboerne. Men der er ikke tid til at sidde og glo ud i luften. Det betyder ikke, at vi er overensige. Vi skal også kunne give slip og 'sidde lidt på hænderne'. Gøre os lidt usynlige og vente lidt med hjælpen. For beboerne kan mere, end man umiddelbart skulle tro. De skal blot have længere tid, hvilket er svært for personalet, fordi det går hurtigere, når vi gør det selv. Det kan være vanskeligt at se en ældre, der næsten ikke kan tage strømper på, for vi er jo uddannet til at servicere.

Her er aflæring igen en del af processen, men det sker da, at vi falder tilbage i gamle rutiner«.

- *Hvilke ledelsesmæssige krav stiller leve- og bomiljøerne?*

Käthe: »Som ledere er vi ansvarlige for medarbejderne, der arbejder hele døgnet mod tidligere fra 7 til 13.30 og for en helhed, der skal hænge sammen. Vi skal være synlige, være en del af denne helhed, være opmærksomme og fungere som inspirator og 'coach' samt fange de små situationer, hvor tingene kunne være gjort anderledes. Og i ansættelsessituationer skal vi være bevidst om, hvilke kvalifikationer vi søger hos medarbejderne. Det er ofte to skridt frem og et tilbage. Men det giver for os som ledere helt sikkert et større fagligt udbytte«.

- *Er der nogen former for økonomiske besparelser i naboskaberne?*

Hanne og Käthe med én mund: »Nej, tværtimod!«

Litteratur: Jessy Hjorth Hansen og Keld Anker Nielsen: Fra plejehjem til leve- og bomiljøer, Dafolo Forlag, 2002.

Netværkskonferencen 'Leve- og bomiljøer – naboskaber i plejeboliger. Erfaringer fra hverdagen' holdes 8. juni 2004 i København på Scandic Copenhagen. Nærmere program følger.

Skolebakken og Møllecetret

Møllecetret er et ombygget plejehjem i Nakskov Kommune. Skolebakken er nybyggede huse, der blev indviet for fire år siden med fem boliger hver med 10 lejligheder. Sideløbende begyndte ombygningen af Møllecetret, hvis ældste del er fra 1900. Første del af flere etaper åbnede i begyndelsen af 2002. Det rummer nu 46 lejligheder fordelt over fem boenheder.

Næste epoke er ombygningen af det andet plejehjem, Skovcentret. Inden ombygningen af dette begyndte, var der bygget to huse med hver 10 lejligheder. I alt er der nu 141 plejeboliger, der drives efter leve- og bokonceptet i Nakskov Kommune.

Beboerne er aldersmæssigt fra begyndelsen af 70'erne til 105 år – hovedparten ligger dog i 80'erne. Af de 400 ansatte under kommunens sundhedsområde er ca. en fjerdedel beskæftiget i leve- og bomiljøer.

Kendetegnende for disse boliger er, at det ikke er nogen institution, at lejelovens bestemmelser gælder, at den personlige del af boligen udgør en større del, og at der er tale om færre naboer end på et plejehjem.

Det hele startede med den politiske udmelding om ikke længere at bygge plejehjem. Men det var også iblanding ønsker fra ledere, personale og politikere om en ændring. De pårørende var ligeledes interesseret i et skift fra den gamle institutionsform. Politikere, ledere og medarbejdere var rundt og se på forholdene andre steder – og så var politikerne solgt til ideen om leve- og bomiljøer. Der var dog en fælles erkendelse af, at de nye naboskaber ville stille nye krav til medarbejderne, som var vant til institutionsmiljøerne. Og at hjælp til denne omstillingsproces skulle komme udefra.

INDHOLD:

TEMA: Et fattigt liv?	
Panelet.....	2
Ufrugtbart tælleri.....	3
Alderdommen spejler vores tidligere liv	6
Hvem skummer fløden	9
Hellere rask og rig end syg og fattig	9
Det er måske en ringe trøst.....	10
Brudstykker af debatten	11
En læringsproces	12

Alderens nye sider

ISSN 1397-2472

Oplag: 1.500 eks.

Udkommer 4 gange årligt.

Pris 150 kr. Kan frit citeres med
angivelse af kilde.

Redaktion:

Anne Brockenhuus-Schack (ansv.)
Dorte Høeg og Elisabeth Porse

Layout: PZ Design

Forsidefoto: Jerry Bergman

Redaktionen er afsluttet

16. marts 2004

Deadline for næste nummer

24. maj 2004

Afleveres til postvæsenet

14. juni 2004

Videnscenter på Ældreområdet

Aurehøjvej 24

2900 Hellerup

tlf. 3940 1010

man.–fre. 9.30–15.00

fax 3940 4045

mail@aeldreviden.dk

www.aeldreviden.dk

Folkepensionist – et fattigt liv?

Af *Merete Platz*

Folkepension er stadig den vigtigste indtægtskilde for de fleste pensionister. Sammenlignet med andre lande er minimumssatsen (folkepensionens grundbeløb) meget høj, men til gengæld er maksimumssatsen (grundbeløb + pensionstillæg) meget lav. Det er bl.a. derfor, der er en beskedent indkomstulighed blandt danske folkepensionister, og at indkomstniveauet er lavere end i næsten alle andre, vest-europæiske lande.

I 2003 har folkepensionisternes økonomiske situation været genstand for megen opmærksomhed, og der er kommet flere nye bud på, hvor mange og hvem der kan betegnes som fattige folkepensionister. Da der anvendes forskellige opgørelsesmetoder til at afgrænse gruppen af (relativt) fattige pensionister, er der ganske stor uenighed om, hvor mange, der tilhører gruppen.

Uanset hvilken tilgang, der er anvendt til at afgrænse problemets omfang, er alle forfattere enige om, at nogle pensionister er økonomisk svagere stillede end andre, dvs. de er relativt

fattige, men at der stort set ikke mere eksisterer absolut fattigdom blandt danske folkepensionister, dvs. hvor der ikke er penge til at få mad på bordet, tøj på kroppen eller tag over hovedet.

I rapporten gennemgås fem forskellige bud på, hvor mange folkepensionister i Danmark der tilhører gruppen af fattige. Da der ikke findes nogen officiel fattigdomsgrænse her i landet, kan man ikke sige, at det ene bud er mere rigtigt end andre.

Forskellige mennesker har forskellige behov. Samme indkomst strækker ikke lige langt i alle husholdninger. Rapporten rejser derfor også spørgsmålet, om fattigdom kun er et spørgsmål om kroner og øre eller for eksempel også drejer sig om levekår i al almindelighed – f.eks. at kunne indgå i sociale sammenhænge og udfylde gængse roller i samfundet?

Bogen kan downloades som Pdf-fil fra vor hjemmeside www.aeldreviden.dk

- Besøg vores hjemmeside www.aeldreviden.dk
- Tilmelding til vore 'Noter' på noterlist-on@aeldreviden.dk

- Tilmelding til 'Forebyggelsesforum' forebyggelseslist-on@aeldreviden.dk
- Husk vores direkte telefonlinje 3940 5847

- Et abonnement på 'Alderens nye sider' bestilles på tlf. 3940 1010 eller mail@aeldreviden.dk